

УДК 316.55.78

**СИМВОЛІЧНА ВЛАДА
В ІНФОРМАЦІЙНОМУ СВІТІ
SYMBOLIC POWER
IN THE INFORMATION WORLD**

Каращук М. Г.,
кандидат політичних наук, доцент кафедри
політології, Київський національний
університет імені Тараса Шевченка
(Київ, Україна),
e-mail: niko_karaschuk@ukr.net

Karaschuk M. G.,
Candidate of Political Sciences, Associate Professor
of Political Science, Kyiv National
Taras Shevchenko University (Kyiv, Ukraine),
e-mail: niko_karaschuk@ukr.net

Дослідження присвячене аналізу символічної влади в контексті розвитку інформаційно-цифрової реальності. Обґрунтовується, що в інформаційному світі політична влада виявляється тісно взаємопов'язаною із сигніфікацією усіх сфер людського існування. Аргументується значення і роль інформаційних технологій в процесі прискореного перевиробництва інформації, знаків і символів, як основного засобу здійснення владного контролю над соціально-політичною комунікацією.

Ключові слова: влада, символ, інформація, комунікація, дискурс, інформаційно-комунікативні технології.

The study is devoted to the analysis of symbolic power in the context of the development of information and digital reality. It is justified that in the information world political power is closely interrelated with the signification of all spheres of human existence. The significance and role of information technologies in the process of accelerated overproduction of information, signs and symbols as the main means of exercising power control over socio-political communication are argued.

Keywords: power, symbol, information, communication, discourse, information and communication technologies.

Становлення інформаційного суспільства супроводжується експоненціальним зростанням кількості виробленої інформації, знаків і символів. Наприкінці ХХ-го – на початку ХХІ ст. ринкова економіка переходить від виробництва речей до виробництва інформаційно-цифрової реальності. Саме на основі цього параметру дослідники визначають перехід від культури модерну до культури постмодерну [1]. Значну роль у цьому процесі відіграє трансформація «сили м'язів» у «силу інтелекту», що супроводжується поступовою втратою домінуючого значення матеріального виробництва та розширення сфери нематеріального виробництва, результатом якого є знання, інформація та послуги. На основі цих змін у характері виробництва відбувається трансформація науково-технологічного поступу, економічної та соціально-політичної структури суспільства. В науковій літературі новий тип суспільства визначається як «суспільство знань», «постіндустріальне» або «інформаційне суспільство» [2].

Новий тип суспільства, який формується в наш час, передбачає появу нових способів організації політичної влади, які відрізняються від сформованих в добу Модерну концепцій суверенітету і державної влади. В умовах поширення лібералізму використання фізичного насилля для встановлення і підтримки політичних режимів виявляються еко-

номічно не раціональними і неефективними. На зміну їм приходять більш ефективні і більш дешеві моделі здійснення влади через функціонування інформаційно-комунікативних мереж і технологій. Відтак панування здійснюється не стільки на основі фізичного насилля, скільки через застосування символічної влади.

Метою статті є дослідження символічної влади як ненасильницького способу здійснення панування в інформаційному світі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження проблем взаємозв'язку символічної влади із розвитком сучасної соціальної, політичної та економічної системи здійснюється в працях Г. Арендт, Т. Болла, Р. Барта, П. Блау, Ю. Габермаса, Р. Даля, Ж. Дельоза, Ж. Дерріди, У. Еко, В. Желтова, Е. Кассіра, М. Кастельса, В. Ледяєва, Н. Лумана, Ж. Ліотара, Г. Лассуелла, Т. Парсонса, Ж. Рансьєра, Д. Ронга, О. Сарни, В. Сокулера, М. Фуко, В. Фурса, А. Шюца. Серед вітчизняних дослідників необхідно зазначити Ф. Бурлачука, В. Горбатенко, О. Дем'янчука, М. Зайдель, В. Ільїна, Н. Капустіну, Г. Почепцова, С. Пролєєва, І. Жаровську, Є. Цокура.

Виклад основного матеріалу. Свою відому працю «Символічний обмін і смерть» Ж. Бодріяр розпочинає з констатації відсутності символічного обміну в сучасних суспільствах. «Вони, звичайно, одержимі символічним – як власною смертю. Саме тому, що воно більше не задає форму суспільства, воно і знайоме їм лише як омана, вимога, яка постійно блокується законом цінності» [3, с. 43]. Відсутність символічного обміну оприявнює ситуацію нестачі символічного, його дефіциту в інформаційному світі. Функціонування політики та економіки в цьому світі обумовлене перетворення їх на провідні інстанції виробництва символічного. Проте, як зазначає Ж. Бодріяр, процес продукування символічного породжує лише копії, моделі або симулякри символічного при постійному зменшенні символічних стосунків як в суспільній так і в політичній сферах. Чим більше життєдіяльність інформаційного світу заповнюється ерзацами символічного тим більше політика і економіка узалежнюються від вироблення знаково-символічної продукції.

Відповідно до визначення політики К. Шміттом, її сфера конститується через протиставлення «друг-ворог» [4, с. 301]. Вона є конфліктною сферою оприявлення «своїх» і «чужих». В такому випадку політична влада засновується на процедурі символічного маркування «своїх» і «чужих», яка здійснюється через вибудовування навколо політичного протистояння відповідної картини світу. Політичний «ворог» або «друг» набувають відповідних значень за допомогою номіналізації, ритуалізації та міфологізації. Циркуляція слів, термінів і знаків підпорядковується політичній доцільності і надає потрібних значень фактам, особам, подіям або спільнотам. «Роль символів у політико-пропагандистському процесі полягає у присвоєнні значень, вторинному означуванні політичної реальності, яка примушує вести боротьбу із силами,

що позначаються символом «ворог», добиватися більшого задоволення духовних та матеріальних потреб, що позначаються символами «демократія», «держава добробуту» або «правова держава», підтримувати насильницькі чи несправедливі дії, якщо вони позначаються символом «народна революція» чи «реформи заради суспільства» [5, с. 272].

Зазначені особливості політичного процесу набувають особливої ваги в умовах розвитку технологій масової комунікації, коли боротьба між «своїми» і «чужими» ведеться не стільки за допомогою зброї, скільки за допомогою сім'юсфери. «Нові політичні міфи не виростають вільно. Вони штучно створені дуже вправними і хитрими ремісниками. Двадцять століття, як величне технічне століття, з необхідністю повинно було розвинути нову техніку міфу. Тепер міфи можуть створюватися у відповідності з тими ж самими методами, які застосовуються для вироблення будь-якої іншої сучасної зброї – кулеметів або літаків» [6, с. 282].

В інформаційному світі фундаментальні трансформації політичної сфери починають визначатися впливом комунікаційних технологій та «індустрією свідомості» [7]. Формуванням на їх основі. Наприклад, виникнення масових друківаних засобів інформації, кіно, радіо, телебачення та інтернету призводить до зіткнення в публічному просторі різних світоглядних точок зору та домінування візуальних образів як ефективного інструменту маніпулювання свідомістю мас.

В свій час Е. Тоффлер, описуючи перехід до інформаційного світу, вважав, що він буде супроводжуватися боротьбою за владу між представниками колись домінуючої індустріальної цивілізації і їх наступниками. У цій боротьбі за владу вирішується хто буде керувати майбутнім суспільством. «Існують серйозні причини вважати, що сили, які в наш час випробовують владу на всіх рівнях людського суспільства, стануть в найближчі роки ще більш інтенсивними і всеохоплюючими» [8, с. 24], – зазначав з цього приводу Е. Тоффлер.

Необхідно підкреслити, що нині зазначена боротьба загострюється ще й тому, що перехід від індустріальної цивілізації до постіндустріальної супроводжується «революцією самої природи влади» [8, с. 24]. Те нове, що на думку Е. Тоффлера суттєво трансформує значення і структуру влади характеризується ним як «знання». Звичайно, в домодерну і модерну епоху знання також мали важливе значення. Як відомо, ще Ф. Бекон відмічав, що знання – це сила (влада). Але в минулому знання, для того щоб стати дійсною владою, повинно було поєднатися із насиллям або багатством. Ці первинні джерела влади, разом із знанням утворюють своєрідну «тріаду влади». Виходячи із даних міркувань, сутність влади оприявнюється при використанні нею «насилля, багатства і знання (в самому широкому значенні), щоб змусити людей діяти певним чином» [8, с. 36]. Проте, за Е. Тоффлером, влада «найвищої якості» ґрунтується не на фізичній силі і не на багатстві, а на «знаннях». Відтак, в наш час сила і багатство починають залежати від «знань».

Проте, як показали історичні події останніх десятиліть знання, інтелект та інформація не змогли витіснити «традиційні» (насилля і багатство) ресурси влади. До сьогодні «гра у владу» передбачає використання усіх її рівнів й ресурсів. «Максимальна влада, – писав Е. Тоффлер, – доступна тим, хто в потрібному місці здатен застосувати всі три інструменти, вишукано поєднуючи їх між собою, чергуючи загрозу покарання і обіцянку нагороди з переконанням і швидким розумінням» [8, с. 38]. Тому, не дивлячись на світоглядні та теоретичні розбіжності різноманітних концепцій влади більшість з них поділяють «багатовимірний підхід» до аналізу формування влади в суспільстві: «насилля, загроза звернення до нього, дисциплінарні дискурси, загроза введення дисципліни, інституалізація владних стосунків як відтворюваного домінування і процес легітимації, за допомогою якого цінності і правила приймаються суб'єктами референції, – все це постає взаємодіючими елементами владних стосунків в соціальних практиках та організаційних формах» [9, с. 30].

Отже, знання, поряд з наукою, дійсно стають вагомим параметром інформаційного світу, але, на нашу думку, в сучасному дискурсі постіндустріального суспільства існує тенденція перебільшувати їх роль як способу організації політичної влади [10]. З цього приводу необхідно зазначити, що роль знання в інформаційному суспільстві потрібно аналізувати у його взаємодії з виробничими потребами «пізнього капіталізму», в просторі якого відбувається прискорене форсування енергії науково-технічного знання. Його загребуваність в нинішню епоху обумовлена наступними факторами: науково-технічним прогресом взагалі, поширенням інформаційно-комунікативних технологій зокрема та логікою легітимного культурного відтворення.

Використання знання надає можливість в умовах ринкової економіки виробляти товари і послуги з високою часткою доданої вартості. В процесі формування індустрії споживання виявилось, що найбільша частка доданої вартості утворюється в межах так званої «когнітивної економіки», яка безпосередньо пов'язана із «індустрією свідомості» (наприклад, рекламою). Важливим є те, що сучасний технологічний розвиток підпорядкований принципу збільшення продуктивності виробництва. Таким чином, сьогодні знання не стільки витісняє економічні ресурси влади, скільки підсилюють їх. Знання визначається не ідеалом класичної науки – об'єктивною істиною, а на ефективністю. Саме в такому просторі знання стає владою. На думку Ж.-Ф. Ліотара, такі «ігри» знання і влади обґрунтовуються не істиною, не справедливостю, не красою або чимось подібним, а ефективністю: «технічний прийом “хороший”, коли він працює краще і/або коли він витрачає менше, ніж інший» [11, с. 108].

Знання і технології з самого початку виступають важливими елементами розвитку капіталістичного господарства. Вони породжуються багатством і одночасно породжують його. Техніка потребує інвес-

тицій, але якщо вона здатна збільшувати продуктивність праці, то може збільшувати потік доданої вартості. Бажання отримати прибуток, а не пізнати істину нав'язує техніці імператив збільшення доходу. «Саме в цей момент, – констатує Ж.-Ф. Люгар, – наука стає виробничою силою, тобто моментом в циркуляції капіталу» [11, с. 109-110].

Ще однією сферою виявлення символічної влади постає освіта. Саме через систему освіти відтворюється існуюча соціально-політична диференціація та належні їй світоглядні орієнтири [12, с. 160]. Встановлення монопольного права на культурне відтворення забезпечує мовчазну згоду підлеглих на панування. В цій ситуації знання, символи і цінності використовуються для виправдання встановленого політичного режиму і відповідної йому системи влади.

Разом із системою освіти сучасні засоби масової інформації перетворюються сьогодні на потужні інструменти здійснення символічної влади, що оприявнюється у здатності формулювати певні проблеми, створювати явища силою слова, тобто нав'язувати масам визначене бачення світу за допомогою ефективного впливу візуальних образів на споживачів [13, с. 209]. Зростання влади ЗМІ супроводжується посиленням тиску на них з боку економічних і політичних факторів. В цих умовах історія журналістики може бути визначеною як «історія неможливої незалежності» [13, с. 212].

Особливістю сучасної ринкової економіки є те, що «саме символічне починає цілеспрямовано *продуватися* та капіталізується, перетворюючись на символічний капітал» [14, с. 33]. Існування людини завжди було вписане у знаково-символічну систему координат, що дає підстави визначати її як «animal symbolicum» [15, с. 472]. Але в минулі часи окремий індивід народжувався і помирав у майже непорушному символічному просторі. Стабільність і незмінність соціально-політичної системи супроводжувалася незмінністю символічних порядків, які сприймалися так само органічно як і оточуюче природне середовище. Натомість сьогодні виробництво символічного стає звичайною справою. Більше того, в наш час вибухового розвитку інформаційних технологій символічний порядок підміняє собою матеріальну реальність. «Значущість, що раніше була лише похідною від властивостей і невід'ємною від них, автономізується і зрештою стає самостійною реальністю. Яка може існувати і *продуватися* незалежно від самої речі. Виробництво символічного – це виробництво значущостей, відокремлених від самих речей» [14, с. 34]. Відтак, формування ринкової економіки супроводжується розгортанням процесу виробництва символічного. Одночасно становлення національних держав починає використовувати символічний порядок для легітимізації влади і відповідної їй соціальної структури. Це означає, що знаково-символічна реальність починає використовуватися з метою встановлення контролю і управління свідомістю мас.

Політична влада завжди спиралася на символічний порядок для власної легітимізації. Проте, в домодерну епоху покора підлеглих забезпечува-

лася можливістю застосування фізичного насилля. Як писав на початку Нового часу Т. Гоббс, «угоди є тільки словами і коливанням повітря, вони мають силу зобов'язувати, стримувати, обмежувати і захищати людину лише остільки, оскільки їм допомагає меч держави» [16, с. 122]. В демократичному суспільстві сили «меча держави» стає недостатньо для того, щоб виправдати підпорядкування існуючому політичному режиму.

В інформаційному світі реалізація владою своїх функцій відбувається в проміжку між примусом і свободою. Синтез цих протилежностей досягається за допомогою символічної влади, що обумовлює узалежнення політики від виробництва символічного. В результаті політика починає використовувати засоби масової інформації для впливу на суспільну свідомість. Розвиток засобів масової комунікації призводить до «медіатизації політики» та політизації різноманітних символічних форм. Політика, на думку дослідників, «набуває не просто символічного характеру, символічна дійсність перетворює сферу політики на сферу виробництва символів. Ці тенденції дедалі більше зумовлюють пошуки нових теоретико-методологічних підходів до визначення впливу символів на процеси конструювання та відтворення політичного життя в умовах інформатизації дійсності» [17, с. 28].

Необхідно враховувати, що ефективна влада завжди здійснюється в ситуації збереження різних можливостей індивідуальної дії. Якість влади залежить від її спроможності досягати потрібних вчинків і рішень при наявності різних привабливих альтернатив дії або бездіяльності. За наявності свободи підлеглих влада тільки збільшується. Тому владу потрібно «відрізати від примусу до будь-якої конкретної дії» [18, с. 18-19]. Фізичне насилля яке є яскравим проявом примусу підміняє власною активністю дії інших людей та втрачає можливість здійснювати селекцію дій людини. В такій ситуації, згідно з Н. Луманом, панування відмовляється від переваги «символічної генералізації», адже влада – це символічно генералізований засіб *комунікації*. «Влада “е” керована кодом комунікація» [18, с. 29].

Отже, як бачимо проблема взаємозв'язку знання, символів і влади актуалізується починаючи з руйнування традиційного суспільства та формування модерних національних держав. Соціально-політичні трансформації передбачають руйнування традиційних символічних порядків та конституювання нових. Під час кризових історичних періодів символи існуючого соціально-політичного режиму першими піддаються руйнівній критиці з боку сил які прагнуть захопити політичну владу. Боротьба з символами є боротьбою за символічну владу, тобто за владу визначати колективно прийняте бачення світу. «Символічна влада – це можливість створення реальності за допомогою слів, що можна здійснити тільки тоді, коли поняття адекватні реаліям. У цьому сенсі символічна влада володіє здатністю приховувати або розкривати реально існуючі об'єкти» [19, с. 149]. Вона є можливістю формування легітимні уявлення про соціальну реальність, владою створення світу [19, с. 148]. Спроможність

називати, класифікувати і нормувати вкорінені у політичній владі. Така влада здатна створювати соціальні і політичні групи, мобілізувати політичну уяву і створювати на її основі політичні нації, які, згідно з Б. Андерсоном, є нічим іншим як «уявленими політичними спільнотами» [20, с. 22].

Визначальне місце у констатуванні суспільної свідомості виконують інформаційно-комунікативні технології, які безпосередньо пов'язані із процесом виробництва інформації, знаків і символів. Будь-яка влада виникає і посилюється підкорюючи собі не стільки людські тіла, скільки їх свідомість. Найбільш ефективний і підступний прояв влади полягає у запобіганні виникненню конфлікту інтересів між правителями і підлеглими. Результатом зазначеного здійснення влади стає існування такого політичного простору в якому незадоволення і конфлікт не виникають не тому, що вони не мають реальних підстав, а тому, що вони не усвідомлюються. Найбільш ефективним проявом влади, на думку С. Льюкса, є її здатність «перешкоджати людям у будь-якій мірі відчувати незадоволення за допомогою формування в них такого сприйняття і розуміння, таких уподобань, які забезпечують прийняття ними своєї ролі в існуючому порядку – або тому, що вони не бачать і не можуть уявити будь-якої альтернативи, або тому, що вони сприймають цю роль як природну і незмінну, або тому, що вони оцінюють її як богом дану та благодворну» [21, с. 45-46].

Висновки. Отже, в процесі легітимації нормативності суспільства культурні ціннісні взірці забезпечують безпосередній взаємозв'язок між соціальною і культурною системами, завдяки якому формується відповідне бачення і сприйняття світу. Символічна влада є такою «м'якою силою», яка не протистоїть індивіду, не нав'язує йому, а формує його способи сприйняття себе та свого місця в світі. Виходячи із зазначеного стає зрозумілим чому сьогодні «влада засновується на контролі за комунікацією та інформацією, як то макровлада держави і медіакорпорацій або мікровлада різноманітних організацій» [9, с. 20]. Як свідчить приклад вітчизняної політичної системи, контроль над засобами розповсюдження інформації одночасно є інструментом ствердження і послаблення політичної влади. Найбільш фундаментальною формою влади сьогодні постають не знання і не сила, а інформаційно-комунікативні мережі які знаходяться під контролем транснаціональних корпорацій та політичних партій. В їх руках концентрується символічна влада, яка здана формувати людську свідомість, визначати колективні норми і цінності, солідаризувати та мобілізувати маси, тобто така влада, яка спроможна зруйнувати будь-який соціально-політичний устрій або перетворити його на вічний, незмінний та природний.

Список використаних джерел

1. Nealon J. Post-postmodernism: Or, the cultural logic of just-in-time capitalism / J. Nealon. – Stanford University Press, 2012. – 248 с.
2. Бехманн Г. Современное общество: общество риска, информационное общество, общество знаний / Г. Бехманн; пер. с нем. А. Ю. Антоновского, Г. В. Гороховой, Д. В. Ефременко, В. В. Каганчук, С. В. Месяц. – М.: Логос, 2010. – 248 с.

3. Бодрийяр Ж. Символический обмен и смерть / Ж. Бодрийяр; пер. с фр. и вступ. ст. С. Н. Зенкин. – М.: Добросвет, 2000. – 387 с.

4. Шмитт К. Понятие политического / К. Шмитт; пер. с нем., под ред. А. Ф. Филиппова. – СПб: Наука, 2016. – С. 293-356.

5. Павлов Д. М. Символический механизм политической пропаганды / Д. М. Павлов // Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія. – 2016. – Вип. 15. – С. 270-276.

6. Cassirer E. The Myth of the State / E. Cassirer. – New Haven: Yale University Press, 2008. – 303 p.

7. Gouldner A. W. The Dialectic of Ideology and Technology: The Origins, Grammar and Future of Ideology / A. W. Gouldner. – New York: Seabury Press, 1976. – 304 p.

8. Тоффлер Е. Метаморфозы власти. Знание богатство и сила на пороге XXI века / Е. Тоффлер; пер. с англ. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2002. – 669 с.

9. Кагельс, М. Власть коммуникации / М. Кагельс; пер. с англ. Н. М. Тылевич; под науч. ред. А. И. Черных; Нац. исслед. ун-т «Высшая школа экономики». – М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2016. – 564 с.

10. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования / Д. Белл; пер. с англ. Изд. 2-ое, испр. и доп. – М.: Academia, 2004. – CLXX, 788 с.

11. Лиотар Ж.-Ф. Состояние постмодерна / Ж.-Ф. Лиотар; пер. с фр. Н. А. Шматко – М.: Ин-т эксперимент. социологии; СПб.: Алетейя, 1998. – 160 с. – (Серия: Gallicinium).

12. Ліпін М. В. Освіта в модифікаціях сучасного світу: монографія / М. В. Ліпін. – Київ: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2018. – 339 с.

13. Шампань П. Двойная зависимость. Несколько замечаний по поводу соотношения между полями политики, экономики и журналистики / П. Шампань // Socio-Logos. – 1996. – Т. 96. – С. 208-228.

14. Пролеев С. Перевиробництво символічного в сучасному світі / С. Пролеев // Філософія фінансової цивілізації: Людина у світі грошей. – Львів, 2011. – С. 33-35.

15. Кассирер Э. Избранное. Опыт о человеке / Э. Кассирер; пер. с нем. – М.: Гардарики, 1998. – 748 с.

16. Гоббс Т. Левиафан / Т. Гоббс; пер. с англ. – М.: Мысль, 2001. – 478 с.

17. Ярошенко В. М. Символічна політика та символи в інформаційно-комунікативному просторі: аспекти впливу / В. М. Ярошенко, І. О. Присяжченко // Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія». Серія: Політологія. – 2014. – Т. 248. – Вип. 236. – С. 28-33.

18. Луман Н. Власть / Н. Луман; пер. с нем. А. Ю. Антоновского. – М.: Праксис, 2001. – 256 с. – (Серия «Образ общества»).

19. Бурдье П. Социальное пространство и символическая власть / П. Бурдье // THESIS. – 1993. – №. 2. – С. 137-150.

20. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму / Б. Андерсон; пер. з англ. В. Морозов. – К.: Критика, 2001. – 271 с.

21. Льюкс С. Власть: радикальный взгляд / С. Льюкс; пер. с англ. А. И. Кырлежев. – М.: Изд. дом Гос. ун-та Высшей школы экономики, 2010. – 240 с. – (Политическая теория).

References

1. Nealon J. Post-postmodernism: Or, the cultural logic of just-in-time capitalism / J. Nealon. - Stanford University Press, 2012. - 248 p.
2. Behmann G. Modern society: risk society, information society, knowledge society / G. Behmann; per. with him. A. Yu. Antonovsky, G. V. Gorokhovoy, D. V. Efremenko, V. V. Kaganchuk, S. V. Mesyats. - M.: Logos, 2010. - 248 p.

3. Baudrillard J. Symbolic exchange and death / J. Baudrillard; per. with fr. and entered. Art. S.N. Zenkin. - M.: Dobrosvet, 2000. - 387 p.
4. Schmitt K. The concept of the political / K. Schmitt; per. with it., ed. A.F. Filippova. - SPb: Nauka, 2016. - S. 293-356.
5. Pavlov D. M. The symbolic mechanism of political propaganda / D. M. Pavlov // Bulletin of the Mariupol State University. Series: History. Politics. - 2016. - VIP. 15. - S. 270-276.
6. Cassirer E. The Myth of the State / E. Cassirer. - New Haven: Yale University Press, 2008. - 303 p.
7. Gouldner A. W. The Dialectic of Ideology and Technology: The Origins, Grammar and Future of Ideology / A. W. Gouldner. - New York: Seabury Press, 1976. - 304 p.
8. Toffler E. Metamorphoses of power. Knowledge, wealth and power on the threshold of the XXI century / E. Toffler; per. from English - M.: OOO "AST Publishing House", 2002. - 669 p.
9. Castells, M. The Power of Communication / M. Castells; per. from English N. M. Tylevich; under scientific. ed. A. I. Chernykh; Nat. issled. University Higher School of Economics. - M.: Ed. House of the Higher School of Economics, 2016. - 564 p.
10. Bell D. The coming post-industrial society. Experience of social forecasting / D. Bell; per. from English Ed. 2nd, rev. and add. - M.: Academia, 2004. - CLXX, 788 p.
11. Lyotard J.-F. Postmodern state / J.-F. Lyotard; per. with fr. H. A. Shmatko - M.: Ying experiment. sociology; SPb.: Aletya, 1998. - 160 p. - (Series: Gallicinium).
12. Lipin M. V. Osvita in modifications of the modern day: monograph / M. V. Lipin. - Kiev: Kiev. nat. bargaining-econ. un-t, 2018. - 339 p.
13. Champagne P. Double dependence. A few comments on the relationship between the fields of politics, economics and journalism / P. Champagne // Socio-Logos. - 1996. - T. 96. - S. 208-228.
14. Proleev S. Revirobnitstvo symbolic in the modern world / S. Proleev // Philosophy of financial civilization: Lyudin has a penny. - Lviv, 2011. - S. 33-35.
15. Cassirer E. Favorites. Experience about a person / E. Cassirer; per. with him. - M.: Gardarika, 1998. - 748 p.
16. Hobbes T. Leviathan / T. Hobbes; per. from English - M.: Mysl, 2001. - 478 p.
17. Yaroshenko VM Symbolic policy and symbols in the information and communication space: aspects of the flow / VM Yaroshenko, I. O. Prisyazhnenko // Science of the Chornomorsk State University of the Name of Peter Grave to the complex "Kiev-Mohyla Academy". Series: Policy. - 2014. - T. 248. - Vip. 236. - S. 28-33.
18. Luhmann N. Power / N. Luhmann; per. with him. A. Yu. Antonovsky. - M.: Praxis, 2001. - 256 p. - (Series "Image of Society").
19. Bourdieu P. Social space and symbolic power / P. Bourdieu // THESIS. - 1993. - No. 2. - S. 137-150.
20. Anderson B. Discovery of spilnoti. Mirkuvannya shodo prokhodo zavisennya i pozhenennya natsionalizmu / B. Anderson; per. from eng. V. Morozov. - K.: Kritika, 2001. -- 271 p.
21. Lukes S. Power: a radical view / S. Lukes; per. from English A. I. Kyrlezhev. - M.: Ed. house of the state. University of Higher School of Economics, 2010. - 240 p. - (Political theory).